

IDEOLOGIAR OG ARGUMENTASJON I ISLANDSK SPRÅKDEBATT

Av Helge Sandøy

Det har vore brei einigheit på Island om den språkpolitikken som har vore ført dei siste generasjonane. Både sjølve politikken og den samstemte oppslutninga om han har vore særmerkt, slik at begge delar er blitt ståande som kjennemerke på samfunnet. For dei som har besøkt landet dei siste tiåra, har det likevel vore mulig å få ei kjensle av at det snart ville begynne å koke under kjelelokket. Den offentlige einigheita har virka tildekkande.

Dei aller siste åra har så debatten blussa opp. Det har komme fram ein motideologi, som sikkert vil auke bevisstheita om språkpolitikken. Eit uttrykk for eit nytt nivå i debatten er det at ordet 'språkpolitikk' («målstefna») først dukka opp for få år sia. Om det før har vore tale om 'målrøkt' o.a., avspeglar det nye ordet likevel eit nytt perspektiv: det er tale om politiske val og politiske premissar.

Denne artikkelen vil vise noe av den nye debatten og drøfte forutsetningane for han. Vi skal òg sjå på den tradisjonelle politikken, men den historiske presentasjonen av det islandske språksamfunnet må vi utelate her. (Den finn ein f.eks. i Sandøy 1977.)

Den tradisjonelle ideologien

Tradisjonell islandsk språkpolitikk har lagt vekt på det arkaiske og det puristiske. Premissane for verdidommane har vore at det eldste av fleire alternativ er best, og det heimlige er betre enn det innlånte. Ja, i dei vanlige språkdommane har det ikkje heitt bare 'betre' og 'best', det har vore tale om 'rett' og 'galen' islandsk.

I dei fleste tilfelle vil det arkaiske og det puristiske tale for same løysing. Men i samband med nemningar på nye begrep kan sjølvstapt det arkaiske prinsippet ikkje strekke til. Også islendingane møter dei nye begrepa i dag oftast i engelsk (ev. dansk) språkform. Men dei legg da vekt på å erstatte dei utalandske orda med «islandske ord», d.v.s. med enten 1) ei samansetning som beskriv tingen, 2) eit gammalt og forelda ord som får ny tyding, eller 3) eit nytt ord avleidd av eit som alt fins og ligg innafør tydingsområdet åt begrepet. Eksempel kan vere 1) *dráttarvél* ('traktor'), d.v.s. «dragarmaskin» 2), *sími* ('telefon'), som var eit utdødd ord for 'tråd', og 3) *þóta* (=jetfly) som er ei ny, men regelrett avleiing til verbet *þjóta* (pf. pts. *þotinn*) (= 'suse, fyke'). Største fridommen for fantasien kan ein vel seie er innafør gruppe 2); der må ein plassere eit ord som *tölva* som er laga med assosiasjonar til *tal* og *völva* ('spåkjerring') og skal tyde

'datamaskin'. Ei grundigare framstilling av islandsk ordlaging finn ein i Baldur Jónsson 1985.

Islandsk språk har forandra seg svært lite dei siste tusen åra, og dialektforskjellane er svært små. Denne språklige einskapen både i tid og i rom blir ofte framheva som svært verdifull. Språkendring og dialektspitting blir framstilt som ein vanlagnad for eit språk.

Ettersom islendingane har vore så samstemte om desse premissane for verdidommane, har det ikkje vore nødvendig stadig å argumentere for dei. Men av og til møter vi likevel formulerte argument. Det ein hører oftast er at det ville vere til ubotelig kulturell skade om islendingane skulle få vanskar med å lese den eldre nasjonallitteraturen i originalspråket. Det ville øydelegge den nasjonale identiteten. Den språkrøktspolitikken som går på islandsk ordlaging, blir omtalt som ein måte å styrke språket (*efla tunguna*) på. Det islandske språket (og samfunnet) er i ein utsett posisjon, i ein stadig overlevelseskamp, og språket er eit forsvarsanlegg som ein må unngå slår sprikker, for elles kan det begynne å rause og fort bli utsletta. Med ordlaginga på heimlig grunn styrker ein dei indre-språklige banda ved at etymologisk og semantisk slektskap mellom orda i språket er klårare. Da blir forsvarsverket sterkare.

Demokratiske argument finn vi òg ofte: Ordlaginga på heimlig grunn gjør språket meir gjennomsiktig for alle,

det blir mindre avstand mellom spesialisten og den vanlige mann. «Mangelen» på dialektar og sosiolektar blir brukt som vitnemål på at Island ikkje er noe klasse-samfunn; samtidig gir eit homogent språk heller ikkje markørar til å skilje seg ut med som sosialt betre enn andre. Ja, det språksynet som rår, gjør faktisk språket frå bonde- og bygdesamfunnet til ideal, og bysamfunnet og byeliten – som er det økonomiske sentrumet under kapitalismen – må føye seg.

Språkpolitikken i praksis

Ein utlending vil lett bli slått av det allmenne angasjemanget i språkspørsmål, og enda meir av det høge allmenne opplysningsnivået i språklige finurligheiter. Det er opplagt at det i skoleundervisninga blir terpa svært mye på språklige finessar, og språkvetarar har drive allmenn opplysning og påvirkning i heile etterkrigstida i eit fast radioprogram, «Daglegt mál», kvar veke. Kjennskapen til dei språklige ideala er derfor svært stor. Lojaliteten til språkpolitikken er òg sterk. Avisene følgjer opp, forfattarar og forlag likeins. Og kringkastingsmedarbeidarane går sjølvstund på stram line. Alle desse bør føre eit språk som er til forbilde for andre. Dessutan er vaktarane mange, og dei slår til når dei oppdagar eit feilsteg. Einast den lettare og lødigare litteraturen – som oftast er omsett i full fart frå engelsk – tar mindre nøye på dei strenge krava. Men det får han òg ris for.

I talemålet er situasjonen ein heilt annen. Men vi skal ikkje undervurdere dei mange som prøver å halde språket sitt «reint». Eit interessant eksempel på kva som er oppnådd nettopp på grunn av den allmenne oppslutninga om ideologien, er utryddinga av det fenomenet islendingane kallar *flámæli*. Fenomenet gjeld vokalane *i* og *u*, som i *flámæli* får ein opnare uttale slik at dei fell saman med *e* og *ö*. Fenomenet var i delar av landet svært utbreidd i første halvdel av dette hundreåret. Tidlig i 40-åra reiste språkforskaren Björn Guðfinnsson rundt på heile Island og kartla m.a. dette fenomenet hos skoleelevarne, og undersøkinga hans blei utgangspunktet for ein offensiv imot denne språkutviklinga. Ein såg det som svært uheldig at vokalane *i* og *u* skulle falle saman med to andre. Det ville føre bort frå det gamle. Agitasjonen mot dei «flåmælte» var svært hard, og i dag reknar ein med at fenomenet er utrydda. I alle fall må ein leite for å finne det. Ein slik språkpolitisk aksjon mot talemålet krev sjølvstund allmenn oppslutning om dei rådande språkholdningane for å kunne lykkas.

Sjølv om dette eksempelet er interessant, må vi ikkje overdrive mulighetene for å styre talemålet. Resultata på ein del andre område har vore heller magre. Det har vore stor oppmerksomheit om f.eks. det som blir kalla «dativsykja», d.v.s. at mange bruker dativ i staden for akkusativ ved ein del upersonlege verb. Men trass i alt opplysningsarbeidet ser ikkje fenomenet ut til å vike. Ymse nyare og dermed galne substantivbøyingar står òg sterkt imot alle normeringsforsøk.

Vi ser dermed at den aktive språkpolitikken, normeringsarbeidet, blir retta mot både skrift og tale, og mot både lydverk, grammatikk og ordforråd.

Samfunnsmessige forutsetningar

Det er heilt særmerkt for Island med slik stor offentlig einigheit om språkpolitikken og (trass i alle atterhald) slik sterk lojalitet til ideologien. Vi må forstå dette først og fremst utifrå den politiske og økonomiske nasjonbygginga. Den formelle sjølvstendighetsstriden (med Danmark) varte til 1944. Dessutan er islendingane eit lite folk som må bruke relativt mange krefter på nettopp å markere nasjonen. Og endelig har det vore tale om ei økonomisk oppbygging på kort tid av ein moderne industristat frå eit nærast middelalderlig bondesamfunn.

Ei sterk politisk bevisstheit om at ein sjølv er med på å bygge opp nasjonen må òg virke inn på holdningane borgarane har i kulturelle spørsmål. Det skaper samhold og einigheit, ein slags nasjonal bureisingsmentalitet. Bildet av vesle Island som må kjempe for å overleve yst i sivilisasjonen, kjem ofte fram. Alle torskestridane i etterkrigstida har stadig aktualisert det bildet.

Slik kan vi forstå oppslutninga om språket som eit forsvarstiltak. Dei politisk radikale – som ein kunne kanskje ha venta ville føre ein indre samfunnskritisk debatt – har i etterkrigstida vore opptatt av å peike på korleis landet blir underlagt amerikansk stormaktspolitikk og vestlig kapitalisme. For dei har det derfor vore viktig å heise det «reine» språket som sjølvstendighetsfane. Og frå dei politiske konservative kan ein neppe vente å høre kritikk mot ein politikk som skaper grunnlag for eit språklig aristokrati.

Endringar i samfunnet

I dag er Island eit «normalt» vestlig land. Islendingane treng ikkje føle seg som økonomisk tilbakelegande. Velstanden er som i andre nærstående land. Urbaniseringa har gått lenger enn hos oss; bare i Stor-Reykjavik bur halve befolkninga. Det siste har sjølvstund betydd mye for den ungdomskulturen som har vakse fram, på Island også. Både ungdommen og andre lever i det internasjonale kulturelle hopehavet som vi i andre vestlige land.

Tradisjonelle klasseskilje – som i større land – finn ein ikkje på Island, for det moderne samfunnet er for ungt til å ha utvikla skarpe kulturelle motsetningar. Men moderniseringa av samfunnet har der òg ført med seg ei utvikling av sosiale lag, og økonomisk og politisk makt er ikkje der heller likt fordelt. Dermed aukar klasseskilja, og dei kulturelle motsetningane kjem klårare fram.

Det moderne velferdssamfunnet gir ikkje same grunnlaget lenger for ein utbreidd bureisingsmentalitet.

Språklige endringar

Utanom dei undersøkingane Björn Guðfinnsson gjennomførte i 40-åra, har det ikkje vore drive systematisk talemålsforskning før dei aller siste åra. Ein kan derfor seie at ein har hatt få sikre kunnskapar om talemålstilstanden i dag. Den svært sterke urbaniseringa har sjølvstund vore årsak til store forandringar på dei 40–50 åra som er gått.

At talemålet blir påverka av skriftmålet i våre skriftmålssamfunn, kan ein ikkje nekte for. Men ved nærare studium vil ein nok erkjenne også på Island kor avgrensa denne påvirkninga er. Talemålet lever på mange måtar sitt eige liv, fordi det har funksjonar som skriftmålet ikkje har. Talemålet viser gruppeidentiteten til individet, det kan brukas til å markere solidaritet eller til å markere avstand.

Den sterke ungdomskulturen har behov for å markere avstand til det etablerte samfunnet. Nettopp det er eit viktig grunnlag for ungdomsslangen. Han blir ein del av ein motkultur, av ein opplevd fridom. Og kravet til samhald er sterkt i ungdomsgjengane, og ikkje minst ønsket hos enkeltpersonen om å vise at ein er «med på notane». I ein slik kultur blir språket svært så levande; på grunn av den spesielle sosiale funksjonen det har, blir kreativiteten sterk, og forandringane kan komme svært fort.

Leksikalske nylagingar eller lån for tradisjonelle nemningar er eit særmerke for slangen. Og om det blir forkynt at den eller den nymotens vara eller oppfinninga skal heite slik og slik på islandsk, kan ein ikkje vente at det blir lojalt følgt opp dersom ungdommen alt har tatt i bruk eit utalandsk lånord for begrepet. Det islandske ordet vil virke som reine jåleriet eller tilgjersla. (Noe anna er det jo å bruke det i skrift.)

Noe tilsvarande gjeld også dativsykja. Sjølv om folk kan vere inderlig vel oppmerksame på at f.eks. *mér vantar* er gale (for *mig vantar* = 'eg manglar'), fører ikkje det automatisk til at dei legg av seg «sjukdomsteiknet». «Dativsjuke» konstruksjonar ser ut til å ha blitt eit kjennemerke for dei sosiale laga som ikkje har lengre skolegonge. Som det er nemnt i nyare språkdebatt, kan konstruksjonar som *mér vantar* bli brukt nettopp for å vise solidariteten med desse sosiale gruppene/klassane (Gísli Pálsson 1981.) I skjønnlitteraturen er det òg tydelig at slike «galne» konstruksjonar blir brukt for å karakterisere folk.

Vi ser dermed at det er sosiale mekanismar som motvirkar normeringspolitikken. Med «moderniseringa» av samfunnet er ikkje desse mekanismane blitt veikare.

Det er mange gradar av lojalitet til språkreinsingspolitikken. Det er fleire faktorar som virkar inn på om eit *nýyrði* (= nyord) får gjennomslag, og få kan forutseie lagnaden til eit nytt ord som blir sendt ut «på markedet». Resultatet er da òg at språket får svært mange stilnyansar, frå det reinaste høgtidlige skriftmålet til det simplaste gatespråket med sine lånord og grammatiske «feil». For «automobil» blei det laga eit islandsk ord *bifreið*. Det finn ein i dag i ymse namn, men elles heller lite, også i skrift, for talemålsordet *bill* (som har fått ei svært så god tilpassing til islandsk lyd- og formverk) har også slått igjennom i skriftmålet. Traktoren derimot blir nok så fast omskriven som *dráttarvél*, men like fast omtalt som *traktor*. *Seier ein dráttarvél*, risikere ein å kalle fram ein smil. I det intense samspelet mellom arkaismar, puristiske ord og uttrykk, lån og slang må den sikte godt som ikkje vil bryte med dei faktiske og kompliserte språkbruksnormene.

Språkdebatten i dag

Kjemisk fritt for rettskrivingsdebatt har det ikkje vore på Island. I 1974 blei skrivemåtar med *z* bytt ut med skrivemåtar med *s* (f.eks. *íslenzk* til *íslensk*) etter litt strid. Tanken om å ta den skriftlige konsekvensen av itakismen (d.v.s. at *y*, *y* og *ey* blir uttalt likeins som *i*, *í* og *ei*) er ikkje heilt ukjent, men ingen foreslår det seriøst. Dette gjeld språkendingar som er gamle og gjennomført over heile landet; vi kan kalle dei reine pedagogiske spørsmål. Desse problema har det vore allmenn bevisstheit om lenge. Forskaren Björn Magnússon Ólsen kom i si tid til at 20% av skrivefeila i skolen skuldast itakismen.

Den debatten som begynte i siste del av 70-talet, kan vi seie først og fremst har prøvd å slå hol på myten om det klasselause språksamfunnet, dessutan har han prøvd å diskutere premissane for språkpolitikken utifrå lingvistisk synsstad. Sosiologen Gísli Pálsson må få æra for å ha brote den offentlige einigheita og ha ordlagt seg så skarpt at profesjonelle og lidenskapelige målreinsarar skvart opp. 30. mars 1978 hadde han ein liten kronikk i sosialistavisa *Þjóðviljinn* (= Folkeviljen) der han tok utgangspunkt i ei Alltings-innstilling om morsmålsundersvisninga:

Ingen er ukjent med at islandsk språk nå er virkelig hardt pressa. Det gjeld særlig talemålet, uttale og uttrykksmåte. Dessutan minkar også ordforrådet hos folk, og utalandsk påvirkning av alle slag aukar. Det er unødvendig å forklare kor livsnødvendig det er å demme opp for ei slik usunn utvikling og å snu inn på vegen med islandsk språkrøkt, som er den einaste farande om islandsk kultur skal leve og trivas.

Dette sitatet representerer ein tradisjonell og velkjent beskrivelse av språktilstanden. Og alltingsinnstillinga konkluderte med forslag til rådgjerder.

Gísli Pálsson peikar på at den tradisjonelle språkpolitikken bygger på den premissen at somme variantar av islandsk er styggare og meir ufullkomne enn andre. Det språket som blir nedvurdert, blir endatil sett på som eit ufullkomme uttrykksmiddel. Ettersom språket er eit sosialt kjennemerke for folk, blir ei slik nedvurdering av språket også ei nedvurdering av språkbrukarane. Slike språklige vurderingar er ein del av det islandske klasse-samfunnet. Og:

«Det er ei kjent sak at ein del av arbeidarklassen fell utafør i det islandske skolesystemet. Og vi er også fullt klar over at den vanlige mann kvir seg for å legge fram meiningane sine offentleg av otte for å få hånande ord frå språkvetarane. Bitter erfaring har lært folk at det er betre å teie.» (Gísli Pálsson 1978).

Protestane kom. Språkreinsarane protesterte mot påstandar om klassesamfunn og drog fram det demokratiske motivet for språkreinsinga. Dessutan kom det fram ein så sterk indignasjon over synsmåtane til Gísli Pálsson at Höskuldur Práinsson, som seinare kom inn i debatten, har sagt at dei som prøver å vere kritiske til

islandsk språkpolitikk, får ei kjensle av å vere landssvikarar.

Gísli Pálsson hadde i tidsskriftet *Skírnir* året etter ein lengre artikkel der han utdjupa synsmåtane sine. Han er der òg opptatt av den avstanden som blir skapt mellom aristokratisk «rein» og «god» islandsk på eine sida og kvardagsspråket til folk på hi. Språkreinsarane går i klassesamfunnet si teneste med dei fordømmende holdningane som ligg i absolutte dommar om rett og gale, godt og dårlig språk.

Nett denne artikkelen har ikkje provosert direkte så mye skrivi. Men i åra etter har fleire kritiske røster komme fram, og debatten er blitt meir «offentlig». Tidsskrift og aviser har opna for debatten fleire gonger, og emna er blitt tatt opp på seminar og opne språkmøte med fagfolk. Å komme til i slike forum er sjølv sagt eit kvalitativt sprang på vegen frå kritiske tankar til formulert og akseptert ideologi.

Den yngre generasjonen av språkvetarar har tatt opp moderne talemål som studieobjekt. Det er blitt gjennomført fleire undersøkelser av spontan islandsk uttale, og materialet er analysert etter moderne sociolingvistiske metodar. Dessutan kom det i 1982 ut ei slangordbok (Mörður Árnason o.fl. 1982). Ordboka inneheldt meir enn det vi her til lands definerer som slang, det er tale om folkemåls- og gatespråkord som ikkje er akseptert i skriftmålet. At boka kom ut, skapte ein del irritasjon, for somme såg på boka som ei velsigning i seg sjølv av slikt språklig slagg (Svavar Sigmundsson 1984). Men desse nye interessene innafor språkvitskapa har gjort språkdebatten meir konkret, og han har også utvikla seg til å bli meir nyansert.

Det nye språklige perspektivet er blitt ført inn i debatten av dei yngre språkvetarane Höskuldur Þráinsson, Kristján Árnason og Eiríkur Rögnvaldsson. Dei har f.eks. peikt på at dei heimelaga erstatningsorda ofte blir lange og tungvinne, og dessutan gjør dei gamle, tradisjonelle ord enda meir mangetydige. Slikt kan vere språklig uheldig.

Dei har vore opptatt av at alderen har vore kriteriet for rett og gale. Ein har oversett at nåtidsspråket har sin eigen sjølvstendige grammatikk. Når utgangspunktet for språknormerarane er gammalisländsk, blir grammatikken i det levande morsmålet åt skoleelevene stempla som galen. Det bygger ikkje opp om noen språklig sjølvvillit. All terpinga i skolen som følgjer av slike språknormer, drep språkinteressa.

Den store konsentrasjonen om 'rett' og 'gale' har òg ført med seg den oppfatninga at når språket har to eller fleire uttrykk for det same, må eitt vere «den rette» og resten galne. Det blir ein intoleranse mot variasjon. Og når noe først blir stempla som gale, er det ikkje nødvendig å påvise at varianten på noen måte er språklig uheldig. Alderskriteriet er nok.

Jóhann Hannesson gjør eit stort poeng ut av at angasjemanget i å peike på rett og galen islandsk eigentlig er ein måte å finne feil hos naboen på. Slike holdningar og slik intoleranse virkar ikkje positivt dersom ein ønskjer å skape eit variert språk, og å gi vanlige folk språklig sjølvvillit nok til å ta del i opne ordskifte.

Vegar framover

Dei nye språkpolitiske verdiane som ein ser nå får eit ideologisk uttrykk, er at språknormene må godta 1) at språket er uttrykk for den personlige og sosiale identiteten åt enkeltindividet, og 2) at alle lag av folket må bli like mye godtatt innafor normene. Dette vil seie at ein må godta grammatikken i moderne talt islandsk – som den språklige bevisstheita er knytt til – og ein må godta variasjon når det ikkje er språkssystematiske grunnar som talar imot. At eit substantiv eller verb har gått over til eit anna bøyingsmønster (f.eks. *læknir*, *kýr* o.fl.), er ikkje til skade for språket.

I eit klårare språkvitskaplig perspektiv har uttrykket 'efla tunguna' («styrke språket») òg fått eit litt endra innhald: Det gjeld å verne om det lydlige og grammatiske systemet. Sjølv sagt kan ein viss purisme ha visse språklige og demokratisk-politiske fordelar – når ein bare ikkje skaper avstand til talemålet. Men ein større liberalisme treng ikkje svekke språket. Eit konkret framlegg i debatten frå Jóhann Hannesson er at ein godtar fagorda som kjem frå gresk og latin, ein skal bare tilmåte dei til islandsk lyd- og formverk.

Det blir neppe dei store forandringane i islandsk skriftspråk i tida framover. Til det er tradisjonen for sterk. Men det er svært viktig at nye ideologiar er blitt formulert og framført offentlig. At ideologien blir framført av folk med vitskaplig tyngd, må òg styrke han. Ideologien kan dermed legitimere ein friare bruk av slike lånord som er akseptert i talemålet. Men før stigmatiserte bøyingsformer og f.eks. den vanvørde dativsykja blir å sjå i skrift, må trulig den nye ideologien få både meir allmenn tilslutning og ei form for offisiell godkjenning.

Språkrøktarane har uttrykt otte for at større liberalisme snøgt vil grave grunnen unna demninga som vernar islandsk. Dei har faktisk gitt uttrykk for at sjølv diskusjonen om språkpolitikk er farlig. Men resultatet blir neppe ein utslettande revolusjon, livsgrunnlaget kan derimot bli meir solid ved ein revisjon som skaper betre samsvar mellom skriftmålet og det levande talemålet. Avstanden i dag kan nettopp vere ein trugande veikskap dersom følgja er at skriftmålet kjennes som ei tvangstrøye.

Litteraturliste

- Baldur Jónsson 1985: Isländsk ordbildning på inhemsk grund. I: *Språk i Norden* 1985: 5–12. (Nordisk språksekretariats skrifter 4).
Gísli Pálsson 1978: Málhreinsun og pólitik. I: *Þjóðviljinn* 30/3-78.
Gísli Pálsson 1979: Vont mál og vond málfræði. I: *Skírnir* 1979: 175–201. Reykjavík.
Gísli Pálsson 1981: Að hugsa um íslensku. I: *Skíma* 1/81: 3–10.
Mörður Árnason, Svavar Sigmundsson og Örnólfur Thorsson 1982: *Orðabók um slangur, slettur, bannorð og utangarðsmál*. Reykjavík Sandøy, Helge 1977: Island: Historia ligg gjómt i språket. I: Lars S. Vikør: *Språkpolitikk på fem kontinent* (S. 75–98). Oslo.
Svavar Sigmundsson 1984: Slang på Island. I Ringgaard and Sørensen (eds.): *The Nordic Languages and Modern Linguistics* 5: 369–373. Århus.